

NALAZI IZ AUGUSTEUMA NARONE I PITANJE *FAVISSAE*

MIROSLAVA TOPIĆ
HR - Rijeka, Kružna 6

UDK: 292.21+903.26>(497.5 Vid)“652“
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 21. II. 2011.

U ovome radu se razmatra tema o strukturiranim kulturnim depozitima povezanim uz rimsku religijsku praksu i mogućnost da se u takvom kontekstu sagledaju nalazi iz Augusteuma Narone, poglavito oni pronađeni u temenosu hrama. Osim razmišljanja o njihovoj funkciji i mjestu kojemu su izvorno pripadali, pokušalo se na temelju ikonološke analize pojedinih predmeta odrediti karakter kulta u kojemu su mogli biti korišteni te je upozoreno na mogućnost da ti nalazi indiciraju postojanje još neke sakralne građevine u neposrednoj blizini Augusteuma.*

*Ostatci Augusteuma s jedinstvenom galerijom mramornih kipova julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije, koji su upisali taj hrvatski lokalitet na značajno mjesto u mapi svjetske kulturne baštine, otkriveni su i prezentirani zaslugom prof. dr. sc. Emilija Marina, tadašnjega ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu. Njegov *fortunatus ligo* razgrnuo je i slojeve zemlje, koji su prekrivali zidine Narone, te prostor uokolo Augusteuma, na kojemu se nalazio Forum i Akropola, a ujedno otkrio i značajne spomenike starokršćanske Narone. Profesoru Marinu čestitam na svim arheološkim postignućima i zahvaljujem što mi je omogućio obradu i objavu keramičkih nalaza iz Augusteuma.

Izvori za slikovni materijal: Sl. 1. (ZRINKA BULJEVIĆ, A glass cameo with a portret of Livia, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine: Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, eds. E. Marin and M. Vickers, Split 2004, 185); Sl. 2. (MIROSLAVA TOPIĆ, The pottery, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine: Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, eds. E. Marin and M. Vickers, Split 2004, 234: kat. 65); Sl. 3. (Fototeka Arheološkog muzeja Narona); Sl. 4. (M. TOPIĆ, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kultne posude iz Augusteuma Narone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96/2003, Split 2004, 515: kat. 478); Sl. 5. (<http://mkatz.web.wesleyan.edu/cciv110x/hhdemeter/cciv110.kernoi.html>; <http://www.agathe.gr/id/agora/deposit/t%2022%3a1> preuzeto 10. 9. 2010); Sl. 6 (Fototeka Arheološkog muzeja Narona); Sl. 7 i Sl. 8. (M. TOPIĆ, The pottery, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 234: kat. 66, 231).

Iskonska težnja čovjeka usmjerena na komunikaciju s transcendentalnim silama snažno je bila prisutna i u rimskom politeističkom religijskom sustavu. U prožimanju državne politike i religije, poštovanje bogovima iskazivalo se prema strogo propisanim obredima, svojevrsnim odrednicama protoka vremena te dnevnih i godišnjih aktivnosti.¹ Kulturno slavlje predstavljalo je mogućnost za približavanje božanskoj prisutnosti, a molitva i žrtva s prinošenjem dara bile su osobit izraz religijskog očitovanja, koje je podrazumijevalo određeni reciprocitet po principu *do ut des*. Prostorni okvir za kulturne radnje činila su *loca sacra* poput posvećenih javnih svetišta s obrednim kipom u unutrašnjosti i žrtvenikom u predvorju te svetim prostorom omeđenim zidom temenosa.²

Hramskom inventaru pripadali su predmeti za obavljanje obreda te privatni i javno posvećeni zavjetni darovi,³ a tijekom obrednih ceremonija za prinošenje žrtvenih darova korištene su različite posude, koje su time gubile biljeg profanoga. Nalazi depozita, u kojima su pohranjeni takvi predmeti, nedvojbeno predstavljaju jednu od sastavnica onoga što označavamo sintagmom „arheologija kulta“. Detektiranje takvih depozita omogućava pretpostavke o postojanju kulturnog mjesta i u slučajevima kada nije pronađena sakralna arhitektura, a analiza njihova sadržaja upućuje na lociranje kulta određenog božanstva, ali i sagledavanje šireg društvenog konteksta, u kojemu se preplitalo sakralno i profano. Pri tome je važno napomenuti, kako su upravo manifestacije iz sfere kulta od iznimne važnosti u sagledavanju procesa romanizacije u rimskim provincijama. U tom smislu moguće je donošenje zaključaka o tome kako je i u kojoj mjeri rimski imperijalni sustav generirao promjene u kulturnom miljeu provincija.

Tijekom proteklog desetljeća pojačan je znanstveni interes za proučavanjem ritualnih depozita iz razdoblja Rimskog Carstva. Tako je godine 2003. pokrenut i međunarodni projekt pod nazivom *Favissae: a study of votive deposition in the Roman Empire*, usmjeren na stvaranje baze podataka koja bi pružila kvalitetnu podlogu pri sagledavanju ove problematike.⁴ *Favissae* su definirane kao repozitoriji, gdje se deponiraju kulturni predmeti, na kraju njihova uporabnog života. Stoga se skreće pozornost na važnost

1. SARLOTA A. TAKÁCS, Kipovi sa srcem, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*) 97/2004, Split 2005, 274, bilj. 4.

2. JOACHIM MARQUARDT, *Römische Staatsverwaltung*, Leipzig 1885, 148-154.

3. DAREMBERG & SAGLIO, *Le Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris 1877-1919, tome 2, vol. 1, s. v. *Donarium* 363-389; tome 5, vol. 1, s. v. *Votum* 969-988; AUGUST MUSIĆ, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb 2002 (pretisak prema izdanju iz 1942.), 172-178.

4. <http://www.bbk.ac.uk/hca/staff/haynes/favissae.htm> (preuzeto 10. 1. 2008.).

istraživanja trajanja tih predmeta u vjerskom kontekstu, a također i osebujnih religioznih formi u rimskom svijetu. Projekt kombinira detaljne studije slojeva antičkog grada sa široko zasnovanim pogledom na prinošenje žrtve i pruža novo razumijevanje vršenja kulturnih radnji i njihova značenja.

Sam projekt je potaknut otkrićem svetišta Liber Patera i pripadajućeg depozita u Apulumu (*Colonia Aurelia Apulensis*), negdašnjem važnom urbanom središtu rimske provincije Dacije.⁵ Analiza nalaza, koji datiraju iz prve polovine trećeg stoljeća poslije Krista, ukazuje na usvajanje ritualne prakse prema rimskom obrascu. Pokazalo se da *favissae* u Apulumu sadrže veoma širok spektar materijala različitih oblika i vrijednosti. Zastupljeni su metalni, koštani i keramički nalazi. Međutim, prisutan je i građevni materijal te indikativni fragmenti kipova koji, prema mišljenju koordinатора projekta, zapravo simbolički predstavljaju zbrinjavanje cijelog objekta.⁶

Dakako da detektiranje *favissae* ne predstavlja novum u arheološkoj praksi, kao što ni ideja polaganja kulturnog materijala u posebne jame nije ekskluzivno grčka ili rimska ideja. Ono što je novina koju *Favissae* projekt donosi to su jasno postavljeni ciljevi istraživanja i pokušaj preglednog mapiranja podataka, što je osobito važno u današnjem vremenu brzog protoka informacija i gomilanja podataka. Pritom je potrebno napomenuti kako se tijekom arheoloških istraživanja na terenu, zbog raznih okolnosti, pojavljuju i problem prepoznavanja *favissae* kao strukturiranog depozita.

U kontekstu razmišljanja o nalazima koje možemo povezati uz kulturne aktivnosti i problematiku njihova deponiranja, osobito su zanimljivi predmeti pronađeni tijekom istraživanja Augusteuma u Naroni (Vid kod Metkovića).⁷ To se u prvom redu odnosi na nalaze iz temenosa hrama. Osim određenja njihove tipologije i kronologije, te nalaze je potrebno sagledati iz perspektive njihove funkcije i mjesta kojemu su izvorno pripadali te na temelju ikonološke analize odrediti uz koji kult ih je moguće povezati. Time bi se stvorile pretpostavke za donošenje zaključaka o karakteru tih kultova i intenzitetu procesa romanizacije, koji se između ostalog reflektirao i na promjene u duhovnoj sferi. Također je potrebno razmotriti i mogućnost da neki od tih nalaza indiciraju postojanje još neke sakralne građevine u neposrednoj blizini Augusteuma.

U temenosu Augusteuma, doslovce je pronađen assemblage ulomaka keramičkih i staklenih predmeta različitih formi i tipova, koji su bili po-

5. Isto; <http://www.bbk.ac.uk/hca/staff/haynes/apulumpdf> (preuzeto 10. 1. 2008.).

6. Isto.

7. Istraživanja su provedena pod ingerencijom Arheološkog muzeja u Splitu u kampanjama od 1996. do 1999. godine pod vodstvom Emilija Marina.

miješani s metalnim predmetima, kamenom i životinjskim kostima.⁸ Njihova datacija je, izuzev malobrojnih nalaza iz razdoblja 3.-1. st. pr. Kr.,⁹ najvećim dijelom postavljena u kronološki okvir od kraja 1. st. pr. Kr. do kraja 3. st. po. Kr., te je očito da vremenski korespondiraju razdoblju kada je funkcionirao i antički hram u kojemu se štovao carski kult. U toj heterogenoj grupi predmeta neki primjerci, poput brojnih nepotpuno sačuvanih svjetiljki¹⁰ i terakota,¹¹ mogu biti votivnoga karaktera, a ulomci arkadnoga kratera s apliciranim zmijama i ženskom tragičnom maskom nesumnjivo predstavljaju ostatke kultne posude.¹² Osim tog keramičkog kratera s jasnim obilježjima kultne namjene, u temenosu je pronađeno još nekoliko posuda tog tipa. koje su služile za miješanje vina.¹³ Njihov oblik, način modeliranja oboda i ukrasi te osobito ručke s kružnim udubljenjima na vrhu, povezuju ih uz kultnu posudu s apliciranim zmijama. U pogledu njihove namjene, indikativna su upravo udubljenja na vrhu ručki. Taj element je poznat s brojnih kulturnih posuda, koje su oblikom slične naronitanskim,¹⁴ ali se nalaze i na plitkim kružno ili kvadratno oblikovanim „kulturnim vazama“, koje su pronađene na području provincija Mezije i Trakije.¹⁵ Među posude kultne namjene, uvršteni su i ostaci kadionica s plastično izvede-

8. Z. BULJEVIĆ, *Nav. dj.*, 181-185; Z. BULJEVIĆ, The glass, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine: Roman Sculpture from the Augusteum at Narona*, eds. E. Marin and M. Vickers, Split 2004 (dalje: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 186-209; SANJA IVČEVIĆ (with a contribution by Ema Višić-Ljubić), The metal and bone objects, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 235-243; M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 210-234; M. TOPIĆ, Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 95/2002, Split 2003, 183-344; M. TOPIĆ, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kultne posude iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 96/2003, Split 2004, 303-515.

9. Radi se o ulomcima helenističke keramike koji upućuju na ranije aktivnosti na tome prostoru. Vidi: M. TOPIĆ, Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 95/2002, Split 2003, 187-188, bilj. 18-26.

10. M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 193-196, 324-344, kat. 271-324.

11. M. TOPIĆ, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kultne posude iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 96/2003, Split 2004, 313-315, 512, kat. 467-468.

12. M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 315-318, kat. 470.

13. M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 318, kat. 471-474.

14. EMMANUELLE EVÉQUOZ, Un dieu oriental en pays helvète: Sabazios à Vindonissa, *Jahresbericht 2002*, Vindonissa-Museum 2003, 23: tab. 1. 2, 4, 5; 24: tab. 2. 3, 4; 25: tab. 3. 5; JACQUELYN COLLINS-CLINTON, *A late antique shrine of Liber Pater at Cosa*, Brill, Leiden 1977, 29-30, bilj. 69-70.

15. VARBINKA NAJDENOVA, Vasi cultuali in terracotta (Moesia Inferiore e Tracia), *Rei Cretariae Romanae Fautorum acta*, XXIX/XXX, Abingdon 1991, 286-289; fig. 2,3; ALEKSANDAR BULATOVIĆ, Rectangular grave vessels and stamped ceramics from the Roman period in the central Balkan, *Starinar*, LVI, Beograd 2006, 201-221.

nom dekoracijom.¹⁶ Takav tip posude je korišten u ritualnoj praksi za različite libacije, osvjetljavanja prigodom religioznih svečanosti ili za funeralno paljenje aromatičnih tvari. U kontekstu razmišljanja o religioznim aktivnostima, moguće je da su fine keramičke i staklene posude, kao i zamjetna količina kuhinjskoga posuđa, korištene za prinošenje nekrvnih žrtava u vrijeme svetkovina.¹⁷

Osim određenja funkcije tih predmeta, postavlja se pitanje prostora u kojemu su se oni izvorno nalazili. Čini se da je materijal pronađen u temenosu Augusteuma bio zajedno pohranjen, i to tijekom dužeg razdoblja, koje odgovara vremenu kada je i sakralni hramski prostor bio u funkciji. Sve navedeno upućuje na razmišljanje o mogućnosti postojanja jednog depozita u okviru svetoga prostora hrama, gdje su čuvani predmeti, koji su predstavljali zavjetne darove ili su pak bili korišteni pri kultu. Odnosno, da se radi o strukturiranoj cjelini koja je zbog gomilanja predmeta uklonjena iz hrama ili sakrarija te pohranjena u okviru posvećena prostora. Takva situacija je primjerice evidentirana u zapadnom kutu atenske Agore, gdje je nasuprot malomu svetištu pronađena ograda oko svetoga kamena živca unutar koje je pronađeno nekoliko stotina keramičkih predmeta, brončano ogledalo i nakit.¹⁸ Koncentracija ulomaka keramike i stakla, pronađenih u zapadnome dijelu temenosa naronitanskog Augusteuma, koji je na višoj razini u odnosu na sjeverni i južni, ukazuje na to da su primarno dospjeli u taj dio prostora i potom se zbog konfiguracije temenosa, a vjerojatno i zbog djelovanja oborina, manjim dijelom našli i u njegovim bočnim stranama.¹⁹ Očito je, barem što se tiče keramike, da ne potječu s nekoga udaljenijeg područja odakle su u prostor temenosa dospjeli erozivnim djelovanjem. To osobito sugerira količina keramičkih ulomaka i karakter lomova s oštrim, jasnim i neizlizanim rubovima. Moguće je pretpostaviti da prostor zapadnoga temenosa nije bio samo u funkciji odvoda oborinskih voda, nego da je možda poslužio i kao odlagalište za kultne predmete nakon njihove uporabe. Ili, da se na terasi iznad zapadnoga ogradnoga zida hrama nalazio podzemni depozit ili neka arhitektonska struktura, odakle su predmeti nakon negiranja sakralne namjene Augusteuma i okolnog prostora dospjeli u temenos hrama. Za sada, takvo viđenje ostaje u domeni pretpostavke.

16. M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 318, 514, bilj. 97, kat. 475-477.

17. Prinošene su prvine plodova, jela, žrtveni kolači, mlijeko, vino i kad.

18. Ti nalazi su datirani u klasični grčki period. Vidi: THEODORE LESLIE SHEAR, *The Athenian Agora: Excavations 1972*, *Hesperia*, XLII/4, 1973, fig. 1, 2, tab. 65-66.

19. Najbrojniji su nalazi iz zapadnoga dijela temenosa pronađeni u crnoj, mjestimice gorenoj zemlji, na dubini od oko 50 cm od dna zaobljene podnice. Vidi: M. TOPIĆ, *Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone*, *VAHD*, 95/2002, Split 2003, 184-186.

Možda će odgovor na to pitanje pružiti spoznaje nakon obradbe materijala sa cijeloga istraženog područja, koje obuhvaća i prostor Akropole te definiranja arhitektonskog sklopa u cjelini.²⁰

Na nekim predmetima pronađenim tijekom istraživanja Augusteuma, jasno se uočavaju ikonološki kodovi koji ih dovode u korelaciju s određenim božanstvima odnosno kultovima. Štovanje carskog kulta u Augusteumu Narone, koji je dominirao zapadnom stranom foruma je neupitno.²¹ U hramu je diviniziranom caru Augustu, u vrijeme Tiberijeve vladavine, odao poštovanje i carski namjesnik provincije Dalmacije Publije Kornelije Dolabella. O tome svjedoči natpis na cipusu pronađenom u celi Augusteuma, na kojemu se čita: *Divo Augusto sacrum ...*²² U Tiberijevo vrijeme se, među mramornim kipovima, spomenima na julijevsko-klaudijevsku dinastiju, našla i staklena kameja s portretom carice Livije, Augustove supruge i Tiberijeve majke (Sl. 1).²³ U istom su prostoru kao privatni *votum* bila postavljena i dva spomenika posvećena Veneri, datirana u razdoblje oko sredine, odnosno kraja 2. stoljeća.²⁴ Stoga ne iznenađuje da se, među spomenutim nalazima u temenosu, pronašla i terakota Venere, koja zasigurno pripada kategoriji zavjetnih darova (Sl. 2).²⁵ Unatoč oštećenosti, figurina odiše životnošću i lakoćom pokreta, a u skladu linija, obradbi stava i modelaciji prepoznaju se uzori u Praksitelovim i Lizipovim djelima.

20. Obrada pokretnih arheoloških nalaza, koji su pronađeni tijekom istraživanja lokaliteta Akropola (Gornje Njive) i Forum u Naroni, je u tijeku. Istraživanja su provedena u razdoblju od 1997.-1999. godine, a vodio ih je tadašnji ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu Emilio Marin.

21. E. MARIN, *Ave Narona*, Zagreb 1997, 32, 40, 61; 62, 64; E. MARIN, Narona and discovery of the Augusteum, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 16-19; EMILIO MARIN, MARIJA KOLEGA, AMANDA CLARIDGE, ISABEL RODÀ, The statues from the Augusteum, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 70-166.

22. E. MARIN, The inscriptions, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 67, 69, fig. 1-3.

23. Z. BULJEVIĆ, A glass cameo with a portret of Livia, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 181-185. Uz štovanje Livije koju je Klaudije deificirao povezuju se natpisi iz Narone na kojima je urezano ...*Divae Augustae...*, a u celi Augusteuma je bio postavljen i njezin kip. Vidi: E. MARIN, O antičkim kultovima u Naroni, u: *Dolina rijeke Nere-tve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković, listopad 1977, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, 210, bilj. 21-24; E. MARIN, M. KOLEGA, A. CLARIDGE, I. RODÀ, *Nav. dj.*, 76-86.

24. E. MARIN, Posvećenje u obliku Venere u Augusteumu Narone, u: E. MARIN, *Historia magistra archaeologiae*, Split – Dubrovnik 2003, 165-170; E. MARIN, The inscriptions, u: *The Rise and Fall an Imperial Shrine*, 68.

25. M. TOPIĆ, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kulturne posude iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 96/2003, Split 2004, 313-314, kat. 467.

Sl. 1. Kameja s likom Livije
(foto: T. Seser)

Sl. 2. Terakota Venere
(foto: T. Seser)

Iako je teško točno odrediti kojemu ikonološkom tipu pripada, moguće je da predstavlja Veneru pri toaleti.²⁶ S obzirom na kontekst nalaza i kvalitetu izradbe, ta se terakota može datirati od sredine 1. do u 2. st. Na jednoj glinenoj svjetiljci, koju također pribrajamo nalazima iz temenosa, lik nage Venere pri pranju kose krasi središnji dio diska (Sl. 3).²⁷ Kult Venere, koja je osobito štovana za Cezara i Augusta,²⁸ u Naroni je,

26. Za slične ikonološke prikaze usp.: MILIVOJE VELIČKOVIĆ, *Katalog grčkih i rimskih terakota*, Narodni muzej, Beograd 1957, 52, kat. 65; tab. XXm. 65; VICTOR POPA, *Terres cuites a caractère votif d' Apulum, Rei Cretariae Romanae Fautores, acta*, 19/20, 1979, 197, 200; *Glas der Caesaren, Ausstellung*, Römisch-Germanisches Museum Köln, Köln 1988, 4; NENAD CAMBI, *Kiparstvo*, u: *Longae Salonae II*, ur. E. Marin, Split 2002, 45, sl. 3.

27. Svjetiljka se čuva u depou Arheološkog muzeja Narona (Inv. ozn. 3492), a identificirana je tijekom arheološke obrade nalaza s lokaliteta Forum i Akropola (Gornje Njive) 2010. godine. Pripada tipu svjetiljki s volutnim nosom, a profil ramena odgovara inačici L – III a. Može se datirati u razdoblje od sredine 1. st.- poč. 2. st. posl. Kr. Fotografiju svjetiljke za ovaj rad izradio je kolega Toni Glučina, kustos Arheološkog muzeja Narona, te mu srdačno zahvaljujem.

28. Prema legendi je rod Julijevaca, iz kojega je potjecao Cezar, od nje vukao svoje podrijetlo: DAREMBERG & SAGLIO, *Nav. dj.*, tome 5, vol. 1, s. v. *Venus*, 735.

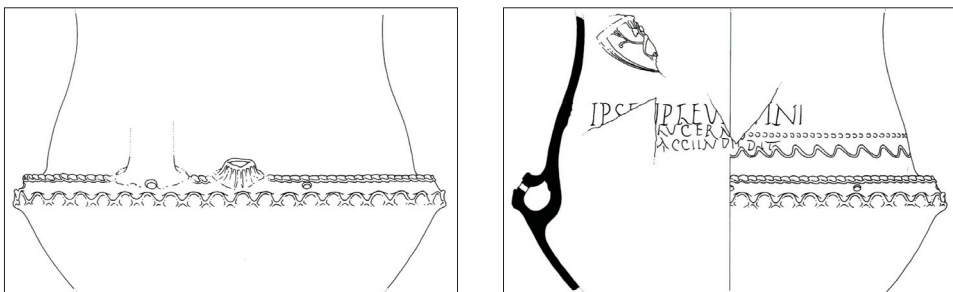

Sl. 3. Svjetiljka s prikazom Venere
(foto: T. Glučina)

osim ovim nalazima iz Augusteuma, posvjedočen na još dva natpisa, a sačuvana je i ruka maloga brončanoga kipa, koja među prstima drži jabuku - jedan od Venerinih atributa.²⁹

Ulomke veće keramičke posude s urezanim natpisom, koji potječu s prostora temenosa, potrebno je analizirati na nekoliko razina (Sl. 4, 6).³⁰ Sačuvani morfološki elementi, poput kanala sa stijenkom perforiranom rupicama oko kojih su vidljivi tragovi gorenja, dio šire ručke i otvor za do-
vod zraka, sugeriraju da se radi o po-

sudi u kojoj je gorjela vatra. S obzirom na oblikovanje donjega dijela, možemo pretpostaviti da je stajala na postolju. Izravna analogija za tu posudu za sada nije pronađena. Sličnost u pogledu dimenzija i oblikovanju kanala na njezinu središnjem dijelu pokazuje velika hramska svjetiljka, pronađena u temenosu hrama posvećena Afroditi u Naukratisu,³¹ dio svjetiljke iz Aigeire na Peloponezu³² i velika kulna svjetiljka s više nosova, otkrivena

Sl. 4. Djelomična rekonstrukcija keramičke posude s natpisom (crtež Z. Podrug)

29. E. MARIN, O antičkim kultovima u Naroni, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković, listopad 1977, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, 210, bilj. 25.

30. Opis i crtež posude bez ikonološke i epigrafske analize objelodanjen je u radu M. TOPIC, *Nav. dj.*, 318-319, 515, kat. 478.

31. DONALD M. BAILEY, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*, Oxford 1975, 167-168, kat. Q 368, tab. 74-75.

32. TOMAS HAGN, Tonlampen aus Aigeira. Ein Überblick und erste Überlegungen zu einer lokalen Lampenproduktion auf Grund der Funde aus dem Grabungsbereich Gymnasium-Tycheion, *Rei Cretariae Romanae Fautorum acta*, 36, Abingdon 2000, 191, abb. 2. 1.

u Isthmiji na prostoru između temenosa Posejdonova hrama i teatra.³³ Iako navedeni nalazi svjetiljki svojim oblikom podsjećaju samo na središnji dio naronitanske posude, nesumnjivo ukazuju na njezinu funkciju. Također je potrebno spomenuti da je ova posuda, osim kao svjetiljka, mogla služiti tijekom obrednih ceremonija i kao „kultna vaza“ za pohranu žrtvenih darova poput vina, žitarica, voća ili kolača. Posude slične namjene redovito su korištene u svečanostima povezanim uz misterijske kultove Demetre i Kore te Kibeles i Atisa, a u literaturi se, bez obzira na oblikovne inačice, spominju pod nazivom *kernos* (Sl. 5).³⁴

Sl. 5. *Kernoi*, a. Eleusinion, Atenska Agora; b. Eleusina

Na funkciju posude upućuje i nepotpuno sačuvan natpis, koji je bio urezan u još vlažnu glinu. Natpis je koncipiran u tri reda, a slova u prvom retku se, u odnosu na donja, ističu gotovo dvostrukom visinom (2,6 cm : 1,3 cm). Slova pokazuju odlike rimskoga knjižnog pisma. Između riječi nema interpunkcijskih znakova. Prvi redak zacijelo počinje s IPS[E]. Od druge riječi jasno se čitaju slova PLEV i vjerojatno donji dio haste slova I. Ispred P se razabire dio uspravne i blago zakrivljene crte, koja se može odnositi na slovo M, a što bi značilo da se druga riječ može protumačiti kao [IM]PLEVI. Tumačenje treće riječi je problematičnije. U potpunosti su sačuvana zadnja dva slova NI, dok za slovo ispred ne možemo sa sigurnošću odrediti predstavlja li I ili se radi o dijelu slova M. S obzirom na razmak između te i prethodne riječi opravdano je pretpostaviti da se ispred nalazilo još jedno slovo. U tom slučaju, možemo riječ pokušati rekonstruirati kao [OM]INI ili što je s obzirom na slobodni prostor vjerojatnije kao [OM]NI.

U drugom retku je sačuvana samo jedna riječ, u kojoj je djelomice oštećeno predzadnje slovo N i zadnje S. Između se zasigurno nalazilo A pa se ta riječ može protumačiti kao LUCERN[A]S što bi s bilo u skladu s glagolskim

33. PAUL A. CLEMENT, *Isthmia excavations*, APXAIΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 26 /1971, 1974., 108, tab. 92 b-c.

34. DAREMBERG & SAGLIO, *Nav. dj.*, tome 3, vol. 1, s. v. *Kernos*, 822-825.

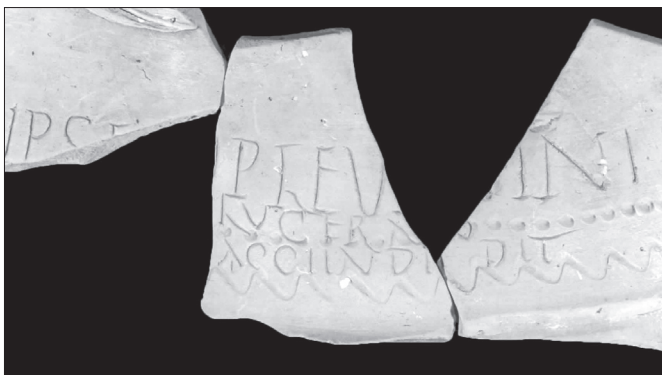
oblikom ACCIINDI u trećem retku.³⁵ Lakuna ispred se može popuniti s [ET].

S onomastičkog gledišta, iznimno je zanimljiva posljednja sačuvana riječ natpisa - DIT. Smatramo da ju je najprikladnije protumačiti kao ime osobe koja je i učinila ono o čemu natpis govori. To bi bilo ilirsko muško ime, doneseno prema jednočlanoj imenskoj formuli i to u obliku skraćenice ili hipokoristika imena *Ditus* ili *Ditius*.³⁶

Premda je zbog nepotpune sačuvanosti tumačenje natpisa znatno otežano, prema svemu navedenom smatramo da se može čitati kao:

IPS[E] [IM]PLEVI [OM]NI
[ET] LUCERN[A]S
ACCIINDI DIT

U prijevodu: Dragovoljno sam ispunio svim (u svemu) i svjetiljke sam zapalio. Dit(us).

Sl. 6. Ulomci keramičke posude s natpisom (foto: T. Seser)

35. Oblik acciindi = accendi (accendo, 3 ndi, nsum, zapaliti).

36. Prema Gézi Alföldyju ime *Ditus* koje se pojavljuje i na području koje nastavaju “pravi” Iliri (južno od rijeke Neretve) vjerojatno potječe iz središnje ilirske onomastičke provincije koju su nastavali brojni Delmati na prostoru između “pravih” Ilira i Liburna. Usp. JOHN WILKES, *Iliri*, preveo s engleskog Živan Filipi, Split 2001, 87-88, bilj. 7-8. Prema Antonu Mayeru ime *Ditus* u ilirskom onomastiku predstavlja ime brojevnoga podrijetla koje značenjem odgovara latinskom imenu *Secundus*. Rimljani su pod takovim imenima označavali redosljed djece, a kasnije su se generalizirala u praenomina ili cognomina. Usp. DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, u: *Iliri i antički svijet*, Književni krug Split 1989, 629, bilj. 5a, 6. O jednočlanoj ilirskoj nomenklaturi koja je katkada samo izraz intimnoga, porodičnog nazivanja, a koja se na epigrafskim spomenicima prati do prvih desetljeća 3. stoljeća vidi: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Nav. dj.*, 634-638 i D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Illyrica. O problemu ilirske onomastičke formule u rimsko doba*, u: *Iliri i antički svijet*, Književni krug Split 1989, 675-678. S obzirom da ime osobe urezano na navedenoj naronitanskoj posudi nije navedeno punom onomastičkom formulom, moguće je pretpostaviti da *Dit(us)* nije bio osoba koja je obnašala neku društvenu funkciju.

Iznad natpisa je sačuvan i zanimljiv ikonološki detalj. Naime, radi se o plitkoreljevnom prikazu srpa ili kose uz kojega je s unutarnje strane prikazana grančica s pupoljcima. Značenje tih motiva se može protumačiti u kontekstu simbolike umiranja i ponovnog rađanja vegetacije odnosno cikličkog obnavljanja prirode, što ih povezuje uz ikonografiju agrarnih božanstava.³⁷ U antičkoj Naroni, smještenoj u plodnoj dolini rijeke *Naron*, poljoprivreda je bila jedna od važnih sastavnica privrednog života, a kult plodnosti je našao svoj izraz osobito u slavljenju službenog gradskog kulta u čast boga *Libera* i njegova ženskog pagedra *Libere*. To je potvrđeno i epigrafskim nalazima, koji ukazuju na njihovo rano štovanje.³⁸ Na natpisima iz *Narone* zabilježene su i posvete *Saturnu* te *Cereri*, božanskim emanacijama vezanim uz ratarstvo i žetvu.³⁹ Zanimljivo je da se, u podnožju rimskog brežuljka *Aventina*, *Cerera* štovala u trijadi, koju su, osim nje, činili *Liber* i *Libera*, s kojima je bila blisko povezana i u „obiteljskom stablu“ rimskih bogova.⁴⁰ Može se pretpostaviti da je opisana kulturna posuda korištena u ozračju svečanosti koje su bile posvećene nekom od navedenih božanstava koja su osim agrarnog aspekta imala važnu ulogu i u programu imperijalne ideologije.⁴¹ Osim što je moguće ovu posudu dovesti u korelaciju s obredima agrarnog kulta, zanimljivim se pokazuje još jedan detalj, a to je ime muškarca ilirskog podrijetla urezano na stijenci recipijenta. Njegova imenska formula nije navedena po rimskoj nomenklaturi, ali je neupitno da je on kao stanovnik rimske kolonije prihvatio sudjelovanje u jednom tipično rimskom kultu. S obzirom na kontekst nalaza posuda je datirana u razdoblje 2.-3. st. po. Kr.

Dok posudu s natpisom ne možemo povezati isključivo uz *Liberov* kult, ostatci ritualne „zmijske“ posude u tom pogledu ne ostavljaju prostora za ikakvu dvojbu (Sl. 7, 8).⁴² Njeni ulomci su također pronađeni u temenosu *Augusteuma* i predstavljaju posudu oblikovanu u formi arkadnoga kratera. Krater je posuda uz koju se izravno povezuje vino, sveto piće misterija, simbol spoznaje i posvećenosti, a složena i slojevita simbolika zmije, crvenom bojom oslikani latičasti i grozdoliki motivi te aplicirana ženska

37. RJEČNIK SIMBOLA, priredili J. Chevalier, A. Gheerbrant, s. v. *Grančica 2.*, 176; s. v. *Kosa*, 282; *Srp*, 626; s. v. *Zlatna grančica*, 791.

38. E. MARIN, *Nav. dj.*, 208-209.

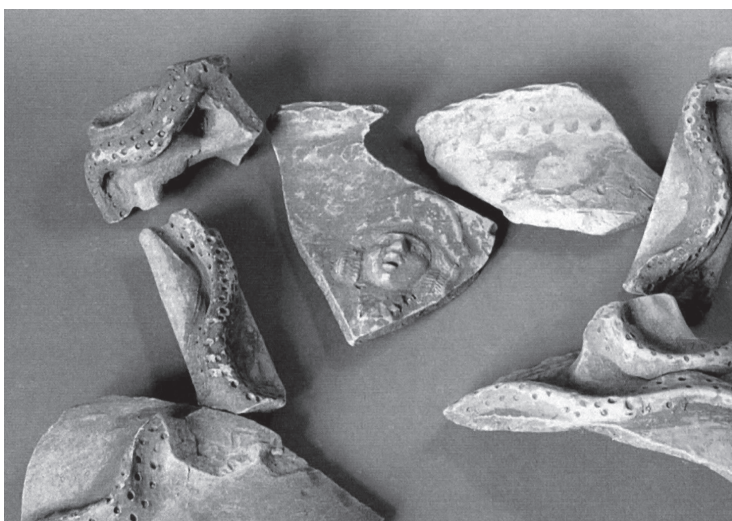
39. E. MARIN, *Nav. dj.*, 210. Natpisi su zabilježeni u *CIL III* (1771 i 1796).

40. ŽELJKO MILETIĆ, *Religijski život u Naroni*, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Znanstveni skup Metković, 6.-9. listopada 2001, ur. E. Marin, Izdanja HAD-a 22, Zagreb – Metković – Split 2003, 217, bilj. 31.

41. Ž. MILETIĆ, *Nav. dj.*, 215-218.

42. M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 315-318, kat. 470.

tragična maska s onkosom pripadaju sferi Dionizove simbolike. Dioniz je bog vina i raslinja, snage koja oploduje zemlju, po čemu je pandan starom italskom božanstvu Liberu. Pri tome ne treba zanemariti mišljenje da se Libera u Naroni vjerojatno štovalo i kao boga slobode te da su glavni nositelji Liberova kulta u Naroni bili oslobođenici, koji su poradi svoje ekonomske moći, imali istaknutu ulogu u organizaciji carskoga kulta i kreiranju kulturnoga profila grada.⁴³ Moguće je pretpostaviti da su u okviru toga kulta, zbog njihova utjecaja, bili integrirani i neki aspekti Liberova kulta i da se stoga, u temenosu Augusteuma, pronašla posuda navedenih ikonoloških obilježja.

Sl. 7. Ulomci
keramičkoga
kratera
(foto: T. Seser)

Međutim, ne treba isključiti mogućnost da je korištena pri slavljenju Libera i izvan carskog kulta, i to na prostoru u neposrednoj blizini Augusteuma. Datacija te posude je postavljena u kronološki okvir od sredine 1. do kraja 2. st., na temelju usporedbe s keramičkim kraterima iz Isthmije, te s obzirom na izradbu aplicirane maske.⁴⁴ Jedna od isthmijskih posuda je pronađena zapadno od Posejdonova hrama, u okviru kompleksa, za kojega Oscar Broneer smatra da je korišten za ritualnu praksu, a druga između teatra i temenosa Posejdonova hrama, na prostoru gdje nalazi sugeriraju da se

43. JULIJAN MEDINI, Uloga oslobođenika u životu Narone, u: *Dolina rijeke Nere-tve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković, listopad 1977, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, 195-196, 198-201, bilj. 22, 55; M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 317, bilj. 90-93.

44. M. TOPIĆ, *Nav. dj.*, 318.

slavio Dioniz, kojemu su prinošena kulturna jela.⁴⁵ U kontekstu razmišljanja o kultu Dioniza, odnosno Libera, moguće je pretpostaviti, da su brojni nalazi keramičkih i staklenih posuda za piće, pronađeni u temenosu Augusteuma, makar dijelom povezani uz taj kult. Osim „zmijske“ posude s jasnim dionizijskim kodovima, tom krugu simbolike pripadaju i motivi na svjetiljkama⁴⁶ poput Dionizove glave s kantarosom, motivi dupina, girlandi s grozdovima te ulomak terakote s prikazom ženske kazališne komične maske.⁴⁷ Ovim dolazimo i do zanimljivog pitanja o postojanju Liberova hrama u blizini Augusteuma i do još intrigantnijeg zaključka kako položaj takvog hrama sugerira i blizinu antičkoga teatra.⁴⁸ Sasvim je moguće da će nečiji „sretan mašklin“ dovesti i do takvog otkrića u Naroni. Indicije za postojanje teatra pruža poznati naronitanski natpis posvećen Augustu, u kojem oslobođenik Gaj Julije Marcijal (*sevir, magister Mercurialis*) ističe, da je u čast postignutih društvenih funkcija upriličio scenske igre u trajanju od tri dana i poklonio srebreni kantaros težine 7 uncija.⁴⁹

Sl. 8. Ženska tragična maska, detalj kratera (crtež: Z. Podrug)

45. J MARTY, Cults, Snakes and Vases, *Rei Cretariae Romanae Fautorum acta*, XXIX/XXX, Abingdon 1991, 351-352, 354, 358-359, bilj. 14-16, fig. 2-3.

46. M. TOPIĆ, Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 95/2002, Split 2003, kat. 277, 289, 298, 403, 451.

47. M. TOPIĆ, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kulturne posude iz Augusteuma Narone, *VAHD*, 96/2003, Split 2004, 314, kat. 469.

48. O postojanju Liberova hrama u Naroni svjedoče natpisi. Na jednome se spominje izgradnja hrama (*CIL III* 1784), koja se prema datiranju natpisa može postaviti u 1. st. pr. Kr., a na drugom se bilježi obnova hrama (*CIL III* 1786). Osim obnove istoga hrama, moguće je da se ta obnova odnosi na neki drugi Liberov hram. Usp. E. MARIN, *Nav. dj.*, 209, bilj. 15, 16.

49. *CIL III* 1769; EMILIO MARIN, MARC MAYER, GIANFRANCO PACI, ISABEL RODÀ, *Corpus inscriptionum Naronitarum. Erešova kula – Vid*, Macerata – Split 1999, 159-162, 224, kat. 17. Zanimljivo je mišljenje Branimira Gabričevića prema kojem povezuje taj natpis s postojanjem grčke kulturne tradicije u Naroni. Usp. BRANIMIR GABRIČEVIĆ, *Narona i Grci*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković, listopad 1977, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, 164. Smiljan Gluščević navodi da se na poznatom reljefu “plesaćica” iz Narone, koji je datiran u 2. st. pr. Kr., može prepoznati ples *emeleia*, koji je bio vezan uz tragediju i izvodio se u kazalištu. Usp. SMILJAN GLUŠČEVIĆ, *Donja Neretva u antici*, Metković, 1996, 42.

Prema svemu navedenom, može se zaključiti da je nalaze iz temenosa Augusteuma u Naroni moguće sagledati iz perspektive problematike, koja se odnosi na depozite predmeta kultne namjene, i da rezultati njihove analize korespondiraju s ciljevima istraživanja međunarodnog projekta *Favissae: a study of votive deposition in the Roman Empire*. S obzirom na dataciju nalaza pronađenih u temenosu hrama, može se pretpostaviti sukcesivno taloženje predmeta nakon njihove uporabe u vjerskom kontekstu, i to tijekom razdoblja od kraja 1. st. pr. Kr. do kraja 3. st. po. Kr. Mjesto njihova nalaza je povezano uz štovanje carskoga kulta, međutim, oni također ukazuju na Venerin i osobito na Liberov kult. Radi se o slavljenu izrazito rimskih kultova, što ocrta Naronu kao snažno romaniziranu urbanu sredinu. To se uostalom uklapa u sliku o Naroni, u svjetlu poznatih epigrafskih spomenika, na kojima su zabilježena i imena Ilira, koji su sudjelovali u kreiranju kulturnog profila grada i štovanju rimskih božanstava.⁵⁰ Nalazi iz temenosa Augusteuma, od kojih mnogi potječu iz radionica s područja istočnoga i zapadnoga Mediterana, potvrđuju spoznaje o ekonomskoj osnovici grada, u kojemu je važnu ulogu imao sloj oslobođenika. Augusteum i prostor u njegovoj neposrednoj blizini je točka oko koje se intenzivno odvijao religijski život stanovnika toga bogatoga antičkog grada, a nalazi pronađeni u temenosu hrama indiciraju da se nedaleko Augusteuma možda častio i Liber. U kontekstu takvih razmišljanja moguće je pomišljati i na kontinuitet štovanja božanstva raslinja, vinove loze, vina i plodova još od helenističkog razdoblja.

50. Tako je npr. P. Annaeus Q. I. Epicadus, oslobođenik ilirskoga podrijetla, obnašao službu kvestora i sudjelovao u izgradnji Liberova hrama (usp. bilj. 47). E. MARIN, O antičkim kultovima u Naroni, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković, listopad 1977, Izdanja HAD-a 5, Split 1980, 209, bilj. 17-18.

RÉSUMÉ - SAŽETAK

**LES TROUVAILLES PROVENANT DE L'AUGUSTEUM
DE NARONA ET LA QUESTION DE FAVISSAE**

Durant la dernière décennie, grâce à la découverte du sanctuaire de Liber Pater et du dépôt respectif à Apulum (*Colonia Aurelia Apulensis*), ancien centre urbain de la province romaine de Dacie, augmenta l'intérêt scientifique pour l'étude des dépôts rituels durant la période de l'Empire romain (voir notamment le projet international *Favissae: a study of votive deposition in the Roman Empire*). Dans ce contexte sont particulièrement intéressants les objets découverts au cours des fouilles de l'*Augusteum* à Narona provenant du *temenos* du temple où fut mis au jour un assemblage proprement dit de fragments d'objets en céramique et verre de diverses formes et types qui étaient mélangés avec d'autres objets en métal, pierre et os d'animaux. Leur datation, à l'exception d'une minorité de trouvailles de la période entre le IIIème et le Ier siècle av. J.-C., pour la majorité, est située chronologiquement dans un cadre allant de la fin du Ier siècle av. J.-C. à la fin du IIIème siècle apr. J.-C., ce qui prouve évidemment qu'ils correspondent à la période quand le temple était en fonction du culte impérial. Dans la *cella* du temple, outre les statues impériales monumentales, a été découvert un camée en verre à l'effigie de l'impératrice Livie, qui était également vénérée dans l'*Augusteum*. Dans le même espace, comme *votum* privé, furent disposés deux monuments dédiés à Venus et datés vers le milieu ou la fin du IIème siècle. Une terre cuite à l'effigie de Venus appartenant certainement à la catégorie des dons votifs, fut découverte dans le *temenos* du temple, de même qu'une lampe à l'effigie de Venus lavant ses cheveux. Des fragments d'un assez grand récipient en céramique, avec inscription gravée représentent vraisemblablement une lampe, qui aurait pu servir durant des cérémonies cultuelles, comme "vase cultuel" pour conserver des dons de sacrifices tels que vins, céréales, fruits ou gâteaux. Sa fonction nous est suggérée par une inscription incomplètement conservée qui par cette étude est restituée et qui est dans sa traduction signifie: "Bénévolement j'ai rempli de tout et j'ai allumé les lampes. Dit(us)".

Les restes du récipient "serpentiforme" rituel ont aussi été trouvés dans le *temenos* de l'*Augusteum* est représentent un récipient modelé en forme d'un cratère arcadique, d'un symbolisme complexe et stratifié du serpent, les motifs peints en forme de pétale et grappe colorées de rouge sur le cratère et le masque tragique de femme appliqué appartient à l'univers de la symbolique dionysiaque. Dionysos est le pendant de l'ancienne divinité italique Liber. Les principaux adeptes du culte de Liber à Narona étaient des affranchis qui jouaient un rôle important dans l'organisation du culte impérial et la création du caractère cultuel de la cité. On peut donc supposer que dans le cadre de ce culte, en raison de leur influence, furent intégrés certains aspects du culte de Liber et qu'en

conséquence dans le *temenos* de l'*Augusteum* fut découvert un récipient aux motifs iconographiques mentionnés. Cependant, il ne faudrait pas exclure la possibilité qu'il ait été utilisé au cours de la vénération de Liber même hors du culte impérial et cela dans un espace à proximité de l'*Augusteum*. Cela nous conduit vers une intéressante question sur la possible présence d'un temple dédié à Liber, près de l'*Augusteum*, et vers une conclusion encore plus intrigante en supposant, à proximité d'un tel temple, l'existence d'un théâtre antique.